

KAMIL ADIGÖZƏLOV*Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun**“Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsinin dissertantı***E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com****XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA ÇARİZMİN ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA
MƏRZLƏMƏ TƏDBİRLƏRİNƏ DAİR**

Açar sözlər: Azərbaycan, qanun, mərzləmə, çarizm, tədbirlər, proses

Ключевые слова: Азербайджан, закон, межевания, царизм, мероприятия, процесс

Key words: Azerbaijan, law, delimitation, tsarism, actions, process

Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda istər xəzinə və istərsə də sahibkarların istifadəsindəki torpaq sahələrinin sərhədlərinin qeyri-müəyyənliyi, torpaqların zəbt olunmasına, nəticə etibarilə kəndlilər arasında qanlı münaqişələrə gətirib çıxarırdı. Belə vəziyyət sahibkarların hökumətdən narazılığını da artırırdı. Mərzləmənin təxirəsalınmaz bir məsələ olduğunu həmişə diqqət mərkəzində saxlamağa çalışan Qafqaz canişini, mərzləməni həyata keçirən qanunun olmamasından çox narahət idi. Hələ 1819-cu ildə sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi üçün Rusiyadan torpaq sahələrini ölçənlər dəvət olunmasına baxmayaraq, mərzləmə ilə bağlı müzakirələr uzun müddət davam etmişdi. Hətta 1846-cı ildə mərzləmə işini aparmaq üçün mütəxəssislər yetişdirən məktəb belə fəaliyyətinə başlamışdı [1, 69].

Lakin həm xəzinə və sahibkar kəndlilərinin torpaq sahələrinin və həm də dövlət torpaq sahələrinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi labüd bir məsələ kimi qalırdı. 1850-ci ildə dövlət əmlakının qiymətləndirilməsi məqsədilə təsis edilmiş ekspedisiya mərzləmə işinə başlasa da, bu işi sona kimi başa çatdırmaq bilmədi. Həmin ekspedisiyanın məlumatına görə 1854-cü ilə kimi Cənubi Qafqazdakı 500 000 desyatini Tiflis, 3 150 000 desyatini Şamaxı, 2 000 000 desyatini İrəvan, 140 000 desyatini Dərbənd quberniyalarının, 510 000 desyatini isə Car-Balakən dairəsinin payına düşdüyü 6 374 000 desyatın xəzinə torpaq sahələrinin yalnız və yalnız 297 520 desyatın 183 sajəni mərzlənmişdi [2, 105-106].

Göründüyü kimi mərzlənmiş torpaq sahələri ümumi torpaq fondunun cüzi hissəsini təşkil edirdi. Kəndlilərin istifadələrindəki torpaq sahələri isə hələ də mərzlənmemiş qalırdı. Diyarda mərzləmə işi ləng aparıldığından hətta ayrı-ayrı kənd icmalarının istifadəsində olan torpaq sahələrinin sərhədləri belə məlum deyildi. Ümumimperiya mərzləmə qanunu ilə nizamlanan mərzləmə qaydaları Cənubi Qafqaz diyarında qarışıq şəkildə olan torpaq xüsusiyyətçiliyini daha da mürəkkəbləşdirdiyindən belə vəziyyət bir sıra məsələlərinin həllini gözləyən yeni qanunun verilməsini tələb edirdi. Buna görə də yerli xüsusiyyətlərə və tələblərə cavab verən ayrıca qanunun hazırlanması işlərinə başlanıldı. Cənubi Qafqaz diyarında mərzləmə haqqında qanun layihəsi məhkəmə və mərzləmə idarələrinin məmurları və səriştəli iri sahibkarların iştirakı ilə müzakirə edildikdən sonra Qafqaz canişinliyinə baxılmağa göndərildi. Layihə Qafqaz canişinliyi tərəfindən bəyənilməsi və 1861-ci il iyunun 29-da [3, 1017-1052] təsdiq edildi.

Qanunun mərzləmə idarələrindən bəhs olunan birinci bölməsində Cənubi Qafqaz Mərzləmə palatası və mərzləmə komissiyaları haqqında məlumat verilir. Burada tərkibi sədr və dörd üzvdən ibarət olan Cənubi Qafqaz Mərzləmə palatasının təsis edilməsi və onların vəzifələri göstərilir. Palatanın təsdiq olunmuş 5 üzvi olan adı tərkibdən əlavə xüsusi hallarda

palatanın işinin gücləndirilməsi üçün məhkəmə işləri üzrə üçüncü şöbə təşkil edilə bilərdi (7-ci maddə). Palatanın gücləndirilmiş tərkibi canişinin təyinatı ilə canişinliyin şura üzvlərindən seçilirdi. Məzrləmə canişinin bilavasitə nəzarətində idi. Ona görə də Cənubi Qafqaz Məzrləmə palatası hər il canişinə görülən və görüləcək işlər barəsində məlumat verməli idi (13-cü maddə). Yerlərdə məzrləmə işlərini aparan məzrləmə komissiyaları Məzrləmə palatası idarəsindən bir nəfər, qəza məhkəmə idarəsindən bir nəfər və məzrləmə işləri aparılan qəzanın sahibkarları içərisindən sahibkarların məsləhət gördüyü nümayəndəsi olmaqla üç səlahiyyətli-sindən ibarət idi (15 və 17-ci maddələr). Bununla da əsasnamə təsdiq olunduğu gündən Cənubi Qafqaz diyarında fəaliyyət göstərmiş bütün məzrləmə idarələri və torpaqölçmə vəzifələri Mərz Palatasının tabeliyinə keçirdi. Qafqaz canişininə məzrləməni həyata keçirən işçilərin olmadığı quberniyalarda da mərz idarələrin açılması səlahiyyəti verilirdi.

Məzrləmənin həyata keçirilməsi qanunun 34-107 maddələri ilə təsbit olunur. Burada diqqəti cəlb edən məzrləmədə tərəflərin iştirakı məsələsidir. Qanunun üçüncü bölməsində məzrləmə işləri üzrə məhkəmələrin aparılmasına (108-274-cü maddələr), dördüncü bölməsində isə məzrləmə zamanı ölçmələr və məzrləmə işarələrinin qoyulmasına (275 və 277-ci maddələr) aydınlıq gətirilmişdir. Qanunun məzrləmə aktlarından bəhs onunan beşinci bölməsinin birinci hissəsində məzrləmə işləri haqqında gündəlik məlumatlar qeyd olunmuş jurnallara istinadən protokollar, yazılı aktlar və digər hüquqi sənədlərin (300-305-ci maddələr), ikinci hissəsində dəqiq sərhədləri, sahəsi və məzrlənmiş torpaqların xüsusiyyətləri təsvir olunmuş planların və yaxud xəritələrintertib edilməsi göstərilmişdir. Xəritələr Məzrləmə palatasında təsdiq olunduqdan sonra, həmin xəritələrin sürətləri qanunla müəyyən olunmuş rüsum ödənildikdən sonra torpaq sahibləri tərəfindən alına bilərdi. Cənubi Qafqaz diyarı üzrə aparılmış məzrləmə işlərinə xərclənmiş vəsait canişinin göstərişi əsasında müəyyən olunmuş məbləğ və diyarın yerli mədaxil hesabına ödənilməli idi (332-ci maddə). Qanunun 333-cü maddəsində məzrləməyə görə xəzinə və kilsə torpaqlarında yaşayan kənd icmalarından və habelə sahibkarlardan qanunla müəyyən olunmuş miqdarda məbləğin ödənilməsi nəzərdə tutulurdu.

“Əsasnamə”nin icrası üçün Qafqaz canişinliyi tabeliyində 1862-ci il yanvarın 1-dən torpaqların bilavasitə məzrləşdirilməsi işinə başlayan xüsusi Cənubi Qafqaz Mərz Palatasının fəaliyyəti əsasən «yaxın onilliklərdə bütün Cənubi Qafqaz diyarının tamamilə məzrləşdirilməsinin» [4, 68] tezləşdirilməsi istiqamətində qurulmuşdu. Lakin sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi işi çox çətin başa gəldiyindən bu sahədə uzun illər keçməsinə baxmayaraq çox az torpaqlar məzrlənmişdi. Belə vəziyyət kəndli islahatının həyata keçirilməsində, bəzi yerlərdə XX əsrin əvvəllərinə kimi davam etdirilmişdi. Sənədlərə gəldikdə “Cənubi Qafqazda torpaq xüsusiyyətçiliyi qeyri-müəyyən qalırdı, bu isə torpaq münasibətlərində qarışıqlıq yaradırdı” [5, 51]. Çox vaxt zəbt olunmuş torpaqlar çar hakimiyyəti orqanları tərəfindən umacaqları olan sahibkarın şəxsi mülkiyyəti kimi təsdiq olunurdu.

Cənubi Qafqaz Mərz Palatanın yaradılması çarizmin məqsədli aqrar siyasətinə xidmət edirdi və bu 1846-cı il 6 dekabr reskriptindən irəli gəlirdi. Belə ki, 6 dekabr reskripti sahibkarlara “torpaq sahələrindən azad istifadə hüququ” verirdi. Bu müəyyən mənada torpaq sahələrinin ticari səciyyə daşımısı demək idi. Ona görə də torpaq sahələrinin məzrləməsi məsələsi bütün varlığı ilə ortaya çıxırdı. Torpaq sahələri məzrləndiyi halda alqı-satqı vasitəsi ola bilərdi [6, 148]. Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda Mərz Palatası təsis edilənə qədər “istər xəzinə, istər kilsə və ya məscid, istərsə də xüsusi torpaq sahələri müəyyən olunmuş və mübahisəsiz sərhədlənmişdi. Belə qayda onda mövcud iqtisadi məişət formasına cavab verirdi. Bir sıra ailələr babalarının torpaqlarında çox az gəlirləri ilə bir yerdə yaşayırdılar. İndi

hər şey dəyişilmişdir: təkcə qohum olan ailələr deyil, doğma qardaşlar torpaq sahələrinin bölünməsinə tələb edirlər” [4, 465].

Torpaq sahələrinin məztlənməsi prosesinin həddindən artıq ləng aparılması, məztləmə idarələrində işləyən işçilərin az olması ilə əlaqələndirən hökumət iş ştatının artırılmasının vacibliyini ortaya qoymuş oldu. Bunun üçün ya yeni qanunun verilməsi və yaxud mövcud qanunda dəyişikliklərin edilməsi lazım gəlirdi. Lakin 1866-cı ilin noyabrın 28-də elan olunmuş qanunla Cənubi Qafqaz diyarında məhkəmə sahəsində bir sıra dəşikliklər edildiyindən, məztləmə işlərinin ümumi məhkəmə idarələrinə verilməsi məsələsi yaranmışdı. Bu məsələ 1867-ci il dekabrın 9-da verilmiş “Cənubi Qafqaz diyarında məztləmə sahəsinin nizama salınması haqqında” adlı qanununda öz həllini tapmış oldu [7, 389-390]. Qanuna görə Cənubi Qafqazda yeni məhkəmə idarələrinin açılması ilə Məztləmə idarələri ləğv edilmiş və Cənubi Qafqaz Məztləmə palatası Tiflis Məhkəmə palatasına, Məztləmə Komissiyaları isə Dairə məhkəmələrinə verilmişdi.

Dəyişikliyə görə araşdırmalarda iştirak etmək və məztləmə işləri yerinə yetirmək və habelə məztləmə sahəsinə texniki nəzarət etmək üçün Tiflis Məhkəmə palatası yanında hökumət tərəfindən ştatları təsdiq olunmuş məztləmə şöbəsi yaradılmış oldu. Bu şöbə Məztləmə üzvləri palatası adlanırdı. Məztləmə üzvləri palatasına canişin tərəfindən təyin olunmuş sədr başçılıq edirdi (2-ci maddə). Digər dəyişiklikdə məztləmə zamanı ortaya çıxan mübahisələr və həmin mübahisələrin aradan qaldırılması, habelə torpaq ölçənlərlə bağlı yaranan narazılıqlar və şikayətlərə Daidə məhkəməsinə baxılması nəzərdə tutulurdu. Qanunun 213-cü maddəsində yerini tapmış “işlərin həlli üçün gücləndirilmiş Palata tərkibinin yaradılması” ifadəsi həmin “işlərə Məhkəmə Palatası Departamentlərinin Ümumi toplantısında baxılır və həll edilir” ilə əvəzlənmişdi.

Qanunun əlavəsindəki cədvəldə bütün Cənubi Qafqazın məztlənməsi üçün 68 işçi ştatının təsis edildiyi qənaətinə gəlmək olur. Bunun 60 işçisi Tiflis Məhkəmə palatası yanında təsis edilmiş Cənubi Qafqaz diyarının məztləmə şöbəsində, 8 nəfəri isə məztləmə məmurlarından ibarət deputatlar olmaqla Dairə məhkəməsi yanında fəaliyyət göstərən şöbədə çalışırdılar [8, 798-799].

Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, 1862-ci ildən yəni məztləmə işinin bilavasitə həyata keçirilməsinə başlanmasından 1885-ci ilə qədər Cənubi Qafqazda cəmi 3 318 089 desyatın torpaq sahələri məztlənmişdi [9, 9]. Bu da bütün torpaq sahələrinin təxminən 1/5 hissəsi idi.

Hökumət məztləmə işini sürətləndirmək məqsədilə fəaliyyətdə olan qanunda bir sıra dəyişikliklər etmək qərarına gəldi. Bu dəyişikliklər 1887-ci ilin iyunun 2-də verilmiş “Cənubi Qafqaz diyarında dövlət torpaqlarının qanuni məztlənməsi qaydalarının dəyişdirilməsi haqqında” adlı qanununda öz əksini tapırdı [10, 277-278]. Qanun üç dəyişiklik üzərində qurulmuşdu. Burada 46-cı maddənin adı dəyişdirilmiş, 81 və 82-ci maddələr birləşdirilmiş və 344-cü maddəyə əlavələr edilmişdi.

Lakin bu əsasnamə 1861-ci il əsasnaməsinə nisbətən geriyə doğru bir addım idi. Əgər 1861-ci il əsasnaməsinə görə ayrı-ayrı kənd icmaları arasında sərhəd müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulurdusa, 1887-ci il əsasnamədə “onlarla kəndin və xeyli dövlət torpaqlarının daxil olacağı dairələrin təşkil edilməsi və bunların arasında sərsəd qoyulması” kimi dəyişikliyin edilməsi sonrakı məztləmə işlərində xeyli dolaşıqlıqlar yaratmış və işlərin sürətinin artırılmasına böyük əngəl törətmişdi [11, 184-185].

Cənubi Qafqazda İrəvan və Tiflis quberniyalarına nisbətən Yelizavetpol və Bakı quberniyalarında məztləmə işləri çox ləng aparılırdı. Qanunun 58-ci maddəsinə görə Cənubi Qaf-

qaz diyarının quberniya və yaxud qəzalarında məzrləmə işlərinin aparılmasına bilavasitə nəzarətin edilməsi Cənubi Qafqazın rəhbərliyinin işə marağından asılı idi [3, 1017]. Görünür Cənubi Qafqaz rəhbərliyinin Tiflis, Kutaisi, İrəvan, Yelizavetpol və Bakı quberniyaları istiqamətində məzrləmə işlərinin növbə ilə aparılmasına qərar verməsi, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarında məzrləmənin gecikməsinə gətirib çıxarırdı. XIX əsrin sonlarında həmin quberniyalarda məzrləmə işlərinin başa çatdırılması ərəfəsində olduğu halda, 1889-cu ildə (bir il müddətində - K.A.) Bakı quberniyasının 3 571 989 desyatın torpaq sahəsinin 3 610 desyatını (0,1 faiz), Yelizavetpol quberniyasının 3 963 908 desyatın torpaq sahəsinin 20 196 desyatını (0,5 faiz) sərhədlənmişdi [9, 9].

1887-cü il qanununda nəzərdə tutulmuş bir sıra məsələlərin həllinin tapması torpaq sahələrinin məzrlənməsi prosesini xeyli sürətləndirmiş oldu. Belə ki, 1887-ci il qanunu verildəndən on il sonra aşığılanmış məlumata görə Bakı quberniyasının 3 578 687 desyatın torpaq fondunun 3 094 337, Yelizavetpol quberniyasının 3 963 908 desyatın torpaq fondunun 2 574 734 desyatını, İrəvan quberniyasının 2 546 088 desyatın torpaq fondunun demək olar ki, hamısı məzrlənmişdi [12, 89].

Beləliklə, Şimali Azərbaycanda həyata keçirilən məzrləmə tədbirlərinin 1861-ci il qanunu ilə yerli adətlərə və xüsusiyyətlərə “uyğunlaşdırılmasına” baxmayaraq, hökumət bu işi nəzərdə tutulan vavta qədər, yəni 1870-ci il 14 may kəndli əsasnaməsi verilənədək başa çatdırı bilmədi. Əksinə məzrləmə prosesi XX əsrin əvvəllərinə kimi davam etdi. Yerlərdə məzrləmə işlərinin ləng aparılması çarizmin Şimali Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkə siyasətinin mahiyyətini çıpaqlığı ilə ortaya qoyurdu.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией. Т.12. Тифлис, Типография канцелярий Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1904. –1553с. док.47, с.68-71 / с.69
2. Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией. Т.10. Тифлис, Типография канцелярий Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1885. –938 с. док.82, с.105-110 / с.105-106
3. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т.36. Отделение первое. 1861 год. СПб. Типография второй отделений собственной Е.И.В. канцелярий, 1863. Закон 37186. с.1017-1052.
4. Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества великого князя Михаила Николаевича. Исторический очерк. Тифлис, 1901. 525 с.
5. Николай А.П. Отчет по Главному управлению наместника Кавказского за первое 10-летие управления Кавказским и Закавказским краем князем Михаилом Николаевичем 6 декабря 1862 г. - 6 декабря 1872г.
6. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку, изд. АН Азерб. ССР, 1958. 364 с.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т.42. Отделение второе. 1867 год. СПб.: Типография второй отделений собственной Е.И.В. канцелярий, 1871. Закон 45262. с.389-390

8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т.42. Отделение второе. 1867 год. СПб.: Типография второй отделений собственной Е.И.В. канцелярий, 1871. Приложение 45262-му закону. с.798-799
9. Nəsnova L.L. İslahatdan sonrakı dövrdə Azərbaycanca torpaq icarə münasibətləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1985, 67 s.
10. Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание третье. Том 7. 1887 года. СПб.: Типография второй отделений собственной Е.И.В. канцелярий 1889. Закон 4523, с.277-278
11. İsmayılov M.Ə. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanca torpaq mülkiyyəti və torpaqdan istifadə aormaları haqqında / Tarix İnstitutunun əsərləri, XIII cild, Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1958, 177-200.
12. Кавказский календарь на 1898. 53-й год. Тифлис: Типография Шарадзе, 1897. 3 отдел.

КАМИЛЬ АДІГЕЗАЛОВ

*диссертант отдела Новой истории Азербайджана
Института Истории НАНА*

**О МЕРОПРИЯТИЯХ ЦАРИЗМА ПО РАЗМЕЖЕВАНИЮ
В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА**

В статье освещаются мероприятия русского самодержавия по размежеванию в Северном Азербайджане во второй половине XIX века. Эти мероприятия царизма служили колониальным стремлениям России в аграрной области. Автор статьи пришел к такому выводу, царизм узаконил эти мероприятия в соответствии со специфическими, с местными особенностями Северного Азербайджана. Закон, принятый в 1861 г. и последующие дополнения, изменения в этом законе были ускорить процесс размежевания в Северном Азербайджане. Однако до начала XX столетия не был завершен.

KAMİL ADİGEZALOV

dissertant of the Institute of History of ANAS

**ABOUT ACTIONS OF TSARISM FOR DELIMITATION
IN NORTHERN AZERBAIJAN IN SECOND HALF OF XX-TH CENTURY**

In article actions of Russian autocracy for delimitation in Northern Azerbaijan in second half XIX centuries are shined. These actions of tsarism served colonial aspirations of Russia in agrarian area. The author of article has come to such conclusion, the tsarism has legalised these actions according to specific, with local features of Northern Azerbaijan. The law accepted in 1861 and the subsequent additions, changes in this law were to accelerate delimitation process in Northern Azerbaijan. However prior to the beginning of XX century has not been finished.

Rəyçilər: t.e.n.E.Məhərrəmov, t.e.d.Q.Ə.Əliyev

Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın yeni tarixi" şöbəsinin 15 iyul 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr.№ 17).